

Pietuchowa, G. A.

Polscy badacze Syberii (w świetle materiałów archiwalnych)

Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 16/2, 369-375

1971

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

POLSCY BADACZE SYBERII
(W ŚWIETLE MATERIAŁÓW ARCHIWALNYCH)

Od powstania polskiego 1863—1864 r. upłynęło przeszło sto lat. Za udział w tym powstaniu zesłani zostali na Syberię uczeni-przyrodnicy Aleksander Czekanowski, Benedykt Dybowski, Jan Czerski, Mikołaj Witkowski i in. W ciągu wielu lat badali oni przyrodę tego kraju utrzymując kontakt z Rosyjskim Towarzystwem Geograficznym (RTG) za pośrednictwem jego Oddziału Syberyjskiego.

W archiwum państwowym obwodu irkuckiego znajdują się dziesiątki tek zawierających akta związane z pobytem uczonych polskich na syberyjskim zesłaniu.

W zespole akt Głównego Zarządu Syberii Wschodniej (w tekach „Korespondencja o zesłańcach politycznych” oraz „Korespondencja z rektorem warszawskiej Szkoły Głównej i gubernatorem zabajkalskim z lat 1866—1879) znajdują się materiały o Aleksandrze Piotrze Czekanowskim, Benedykcie Tadeuszu Dybowskim, Mikołaju Witkowskim, Janie Czerskim, Wiktorze Godlewskim, Michale Jankowskim, Władysławie Księżopolskim, dotyczące zwolnienia ich od katorgii oraz wydania nakazów osiedlenia w Irkucku i guberni irkuckiej.

Korespondencja Oddziału Syberyjskiego RTG z generał-gubernatorem Syberii Wschodniej i Głównym Zarządem Syberii Wschodniej zawiera podania Oddziału Syberyjskiego o zezwolenie zesłańcom politycznym na wyjazdy w celu prowadzenia badań w guberni irkuckiej, w kraju zabajkalskim i ussuryjskim. Na wyjazdy takie zezwalano „pod należyty nadzorem” i „z udziałem któregoś z członków Towarzystwa Geograficznego”.

Materiały Oddziału Wschodnio-Syberyjskiego RTG zawierają m.in. sprawozdania A. Czekanowskiego z badań geologicznych guberni irkuckiej oraz *Notatki bibliograficzne* i *Sprawozdanie z badań strefy brzegowej jeziora Bajkał* J. Czerskiego. Poważną wartość naukową reprezentują wspólne prace B. Dybowskiego i W. Godlewskiego o badaniach Bajkału oraz *Materiały z zakresu zoogeografii Syberii Wschodniej*. W korespondencji z państwowymi instytucjami naukowymi w sprawach związanych z działalnością naukowo-badawczą i administracyjną Oddziału znajduje się dokument upoważniający M. Witkowskiego do prowadzenia prac wykopaliskowych. W pamiętniku figurują zapisy o jego wyprawie do obwodu zabajkalskiego w latach 1881—1882.

Uczeni polscy, pozbawieni kontaktu z ośrodkami naukowymi, położyli ogromne zasługi jako niestrudzeni badacze Syberii.

*

„Aleksander, syn Wawrzyńca, Czekanowski, lat 29, ze szlachty guberni wołyńskiej, powiatu krzemienieckiego, za udział w szajce buntow-

niczej wyrokiem zatwierdzonym przez dowodzącego wojskami Kijowskiego Okręgu wojskowego pozbawiony godności szlacheckiej, wszystkich praw stanowych i zesłany na roboty katorżnicze w kopalniach na przeciąg lat 6.

Na podstawie Najwyższego Rozporządzenia z 16 kwietnia 1886 r. zwolniony od robót z zamianą na osiedlenie w guberni irkuckiej¹.

Tak zaczyna się syberyjska karta życia Aleksandra Czekanowskiego, zesłanego na Sybir wiosną 1864 r. W maju 1865 r. znalazł się na Zabajkale Wschodnim i został osiedlony we wsi Siwakowo. Następnie przeniesiono go do osady Darasun, a jesienią 1866 r. do osady Padun nad Angarą. Czekanowski spędził tu dwa lata, pracą własną zarabiając na życie².

W październiku 1868 r. irkucki zarząd gubernialny zwrócił się do generał-gubernatora Syberii Wschodniej o zezwolenie Czekanowskiemu na udział w badaniach Bajkału:

„Na Bajkale, naprzeciw osady Listwienicznoje zaobserwowano ostatnio niezwykle zjawisko: wydzielanie się gazów z dna tego jeziora... Oddział Syberyjski Towarzystwa Geograficznego, interesując się tym zjawiskiem i pragnąc je zbadać i w miarę możliwości wyjaśnić jego przyczyny, zamierza wydelegować w tym celu do os. Listwienicznoje członka — współpracownika swego Puciłę i przydać mu do pomocy zesłańca politycznego Aleksandra Czekanowskiego, zajmującego się naukami przyrodniczymi, a między innymi badaniami geognostycznymi okolic miasta Irkucka”.

Po powrocie z osady Listwienicznoje A. Czekanowski osiedla się w Irkucku. Oddaje się całkowicie pracy naukowej, porządkuje zbiory Oddziału Syberyjskiego i opracowuje katalogi. Oddział Syberyjski RTG zleca mu przeprowadzenie badań geologicznych południowych terenów guberni irkuckiej. W związku z tym zwraca się z prośbą do generał-gubernatora o zezwolenie Czekanowskiemu na następujące podróże: „1. Z Irkucka do stacji Bolszegłubokowskaja. 2. Z Irkucka Angarą do Bałagańska. 3. Z Bałagańska do Wiercholeńska. 4. Z Wiercholeńska na wyspę Olchon. 5. Górą Bajkalskimi od Olchonu do źródeł Angary w pobliżu osady Listwienicznoje. 6. W góry Chamar-Daban”³.

20 maja 1869 r. hrabia A. P. Szuwałow w liście do generał-gubernatora S. M. Kosakowa prosi również o „zezwolenie Czekanowskiemu na wydalanie się z wyznaczonego miejsca zamieszkania i rozjazdu po guberni irkuckiej i kraju zabajkalskim”, dodając, że „były kandydat nauk przyrodniczych Aleksander Czekanowski dostarczył Akademii Nauk za pośrednictwem gubernatora irkuckiego okazy zoologiczne, botaniczne i geologiczne, zebrane przezeń w okolicy wsi Padun nad Angarą. Akademia w osobie prezesa RTG hrabiego Litke informuje mnie, że wszystkie te zbiory są doskonale i z wielką znajomością rzeczy dobrane, powstały w wyniku rzetelnej i pilnej pracy i świadczą o jego zamiłowaniu do pracy naukowej i wybitnej wiedzy w zakresie nauk przyrodniczych...”⁴. Czekanowski złożył szczegółowe sprawozdanie ze swoich badań; zostały one ogłoszone w sprawozdaniu z działalności Oddziału Syberyjskiego za 1868 r., a Towarzystwo Geograficzne przyznało mu za nie złoty medal.

¹ Państwowe Archiwum Obwodu Irkuckiego, z. 24, inw. 3, nr 32, k. 23.

² Tamże, k. 14.

³ Tamże, k. 18.

⁴ Tamże, kk. 28—29.

W grudniu 1871 r. hrabia Litke zwrócił się do gubernatora cywilnego Sinielnikowa z prośbą, by zaopiekował się Czekanowskim, który „od chwili przybycia do tego kraju tak gorliwie i z takim oddaniem poświęcił się badaniom naukowym kraju, a zwłaszcza zbieraniu materiału przyrodniczego, że praca jego w tej dziedzinie przyniosła mu pochwałę Cesarskiej Akademii Nauk i Cesarskiego RTG... Pozwalam sobie polecić tego uczonego Pańskim względem... Proszę nie odmówić swego poparcia pracom Czekanowskiego, tak pożytecznym dla nauki”⁵.

Departament majątków Ministerstwa Dworu Cesarskiego prosił gubernatora, by zezwolił Czekanowskiemu na prowadzenie badań geologicznych w kraju przyamurskim. W odpowiedzi hrabiemu J. I. Stanbokowi generał-gubernator oświadczył, że „zesłańcy polityczni nie mają wstępu do kraju przyamurskiego będącego strefą pograniczną. Zresztą, jeżeli rząd uzna za możliwe zdjąć z władz miejscowych wszelką odpowiedzialność za osobę przestępcy politycznego Czekanowskiego, to, z uwagi na przykładowe zachowanie jego na zesłaniu, nie będzie z mojej strony żadnych przeszkód”⁶.

Oddział Syberyjski RTG i Akademia Nauk niejednokrotnie czyniły starania o amnestię dla Czekanowskiego. W styczniu 1876 r. otrzymał on pozwolenie na wyjazd do guberni wołyńskiej i zaświadczenie o uchyleniu nadzoru policyjnego.

30 stycznia 1876 r. irkucka komenda policji poinformowała irkucki zarząd gubernialny, że Aleksander Czekanowski, który „otrzymał prawo wyjazdu do kraju południowo-zachodniego Rosji Europejskiej z jednoczesnym uchyleniem nadzoru policji, wyjechał z miasta Irkucka do guberni wołyńskiej 26 stycznia br.”⁷

*

„Dybowski Benedykt... były profesor Warszawskiej Szkoły Głównej... pozbawiony praw stanowych i zesłany na katorgę na przeciąg lat 12... Przybył do Irkucka 18 listopada 1864 r., skierowany został do kopalni w Nerczyńsku 6 marca 1865 roku; na podstawie Najwyższego Rozporządzenia z 16 kwietnia 1866 roku termin robót skrócono mu o połowę, a na podstawie Najmiłościwszego Manifestu z 28 października tegoż roku o jedną czwartą; zwolniony od robót po upływie oznaczonego terminu i skierowany na osiedlenie do gminy bodajskiej okręgu irkuckiego 25 października 1868 roku. Na podstawie Najwyższego Rozporządzenia z 25 maja 1868 roku zaliczony do stanu chłopskiego 16 października 1871 roku.”⁸

Powyższy rejestr archiwalny podaje główne etapy życia na zesłaniu wybitnego badacza i znawcy Syberii Benedykta Tadeusza Dybowskiego.

Przebywając w irkuckim więzieniu etapowym Dybowski nawiązał korespondencję z sekretarzem Oddziału Syberyjskiego RTG R. Maakiem i przy jego poparciu został członkiem tego Towarzystwa.

Z więzienia irkuckiego przeniesiono Dybowskiego w kwietniu 1866 r. do osady Siwakowo na brzegu rzeki Ingody.

W osadzie Darasun, gdzie go później osiedlono, zebrał Dybowski ok. 500 okazów ptaków należących do 150 gatunków. Znajdował się wśród nich nowy gatunek dropia, szczegółowo przezeń opisany.

⁵ Tamże, kk. 79—82.

⁶ Tamże, k. 49.

⁷ Tamże, z. 91, inw. 1, nr 58, k. 47 (na odwr.).

⁸ Tamże, z. 24, inw. 3, nr 32/2228, k. 63.

Rektor Warszawskiej Szkoły Głównej w liście do gubernatora Syberii Wschodniej prosił o „przyjęcie od wyżej wymienionych osób zebranych przez nich okazów i przesłanie ich pocztą do Warszawy, do Gabinetu Zoologicznego Szkoły Głównej”⁹.

W aktach Głównego Zarządu Syberii Wschodniej znajduje sięteczka zawierająca korespondencję warszawskiej Szkoły Głównej z gubernatorem zabajkalskim dotycząca przyjęcia od zesłańców politycznych Dybowskiego i Parwego okazów wypchanych ssaków i ptaków i przesłania ich do Gabinetu Zoologicznego Szkoły Głównej w Warszawie.

24 stycznia 1867 r. wysłano na ręce generała-lejtnanta Szełasznikowa zaświadczenie, stwierdzające, że B. Dybowski i A. Parwe „rzeczywiście mają przygotowane dla Warszawskiego Gabinetu Zoologicznego wypchane ssaki, ptaki i inne okazy, których przesłanie z miasta Czyty do Warszawy kosztować będzie 50 rubli, wartość zaś całej przesyłki wyniesie do 2 000 rubli”¹⁰.

Jednocześnie wysłano do rektora list w sprawie przekazania pieniędzy, do którego załączono specyfikację wszystkich zbiorów.

12 sierpnia 1868 r. pisał Dybowski w raporcie adresowanym do generał-gubernatora Korsakowa, że wszystkie prawie klasy świata zwierzęcego i roślinnego zostały już zebrane i zbadane, nietknięty zaś pozostał jedynie dział ichtiologiczny. Na prośbę prof. Brandta przejrzał on kolekcje zgromadzone z tej dziedziny, nie jest to jednak materiał wystarczający do badań naukowych. Obserwacje te powinien przeprowadzać przyrodnik na miejscu na żywych okazach. Dalej Dybowski informował, że już od dwóch lat zajmuje się rybami Przybajkała, ale że z braku czasu i nie mając swobody ruchów nie mógł wykonać szczegółowych opisów. W związku ze zwolnieniem prosił, by pozwolono jemu i Godlewskiemu „wybrać na miejsce zamieszkania Błagowieszceńsk, jako centrum Amuru, gdzie mógłby zająć się badaniem ryb amurskich i sporządzeniem kolekcji dla muzeów europejskich”¹¹.

Na wypadek odmowy prosił Dybowski o pozwolenie na pobyt nad Argunem i Szyłką, co umożliwiłoby mu badanie ryb w basenach tych rzek.

Zezwolenie na pobyt w kraju przyamurskim otrzymał, ale znacznie później.

Jesienią 1868 r. Dybowski przeniósł się do Irkucka, gdzie w oddziale RTG przestudiował dokładnie wszystkie informacje o Bajkale. Opracował też program badań świata zwierzęcego Bajkału, który przedstawił Oddziałowi Syberyjskiemu RTG. Oddział postanowił ułatwić mu przeprowadzenie tych badań.

Wielką pomocą był Dybowskiemu Wiktor Godlewski, zoolog, zesłany również na Syberię.

*

„Godlewski Wiktor, ze szlachty guberni Warszawskiej, powiatu staniławskiego, były zarządzający stacji pocztowej, za przynależność do organizacji rewolucyjnej... wyrokiem audytoriatu polowego pozbawiony wszystkich praw stanowych i zesłany na roboty katorżnicze w kopalniach na przeciąg lat 12. Zarejestrowany w urzędzie tobolskim 28 listopada

⁹ Tamże, nr 221, k. 1.

¹⁰ Tamże, k. 4.

¹¹ Tamże, nr 32/2228, k. 27.

1863 roku. Przybył do Irkucka 9 lutego 1864 roku, skierowany do kopalni Pietrowskiej 28 lutego 1864 roku; na podstawie Najwyższego Rozporządzenia z 16 kwietnia 1866 roku termin robót skrócono mu o połowę, a na podstawie Najmiłościwszego Manifestu z 28 października tegoż roku o jedną czwartą; zwolniony od robót po upływie oznaczonego terminu i skierowany na osiedlenie do gminy badańskiej okręgu irkuckiego 28 lutego 1868 roku... Zaliczony do stanu chłopskiego 16 października 1871 roku.”¹²

Jako znakomity kolekcjoner i obserwator Godlewski towarzyszył Dybowskiemu w jego wyprawach wzdłuż Amuru, po kraju ussuryjskim oraz na Bajkale.

Dybowski i Godlewski otrzymali zezwolenie na stały pobyt w Kułtu, gdzie własnym sumptem zbudowali obserwatorium do rejestrowania wahań poziomu Bajkału, zorganizowali stację meteorologiczną, skonstruowali drogę i przyrządy. Pomiary jeziora prowadził Dybowski z niewielkimi przerwami od 1869 do 1876 r.

10 czerwca 1869 r. wyjechał Dybowski z Irkucka nad Amur z kozakiem Kalinszykowem, na co otrzymał specjalne zezwolenie generała-adiutanta Skołkowa.

Dybowski przedstawił Oddziałowi Syberyjskiemu RTG dokładnie opracowany plan badań Syberii Wschodniej i kraju ussuryjskiego. Oddział Syberyjski RTG przekazał z kolei 17 grudnia 1871 r. generał-gubernatorowi Syberii Wschodniej memoriał referujący plan Dybowskiego, opracowany z udziałem Wiktora Godlewskiego i Michała Jankowskiego¹³.

Badania zamierzono pierwotnie prowadzić na Zabajkału, między Ononem a Argunem, następnie w dolinie Amuru, głównie w okolicach Błagowieszczeńska i na rzece Ziei wraz z jej dopływami, potem w kraju południowo-ussuryjskim, wreszcie w strefie przybrzeżnej w pobliżu progów południowych i w okolicach limanu. Program przewidywał „badania królestwa zwierzęcego, królestwa roślinnego oraz badania antropologiczne”¹⁴.

Planowano czysto praktyczne badanie rybołówstwa i gatunków ryb, z których wiele jeszcze nie były nauce znane. Prace miały również dotyczyć ustawicznego spadku zarybienia jezior i rzek Zabajkała. Zamierzano zbadać muszle perłoródek w rzekach krajów zabajkalskiego i amurskiego w celu wskazania ludności miejscowej sposobu ich łowienia i zainicjowania nowej odmiany połowów, nieznaney jeszcze w Syberii Wschodniej. Za przykładem Syberii Zachodniej planowano próbę przesiedlenia raków z kraju zabajkalskiego do jeziora Bajkał i do rzeki Angary i zaaklimatyzowania ich w tych wodach. Plan przewidywał również zainicjowanie pszczelarstwa i hodowli jedwabnika w kraju ussuryjskim oraz pi Jawek lekarskich w jeziorze Chanka. W związku z zamierzoną hodowlą

¹² Tamże, k. 64.

¹³ M. Jankowski za udział w powstaniu zesłany został na katorgę na lat 8. W lipcu 1864 r. skierowano go do robót w kopalniach nercyńskich. W 1868 r. zwolniono go od robót i osiedlono w gminie badańskiej okręgu irkuckiego. Po zakończeniu ekspedycji do Ussuryjska pód. złożył podanie o zezwolenie na pozostanie tam przez jeszcze trzy lata, w celu „uzupełnienia luk w zebranych przez ekspedycję kolekcjach fauny morskiej i... opracowania dla Towarzystwa Geograficznego sprawozdań z podróży”. Zezwolenie otrzymał. Oddział Syberyjski RTG popierając podanie Jankowskiego, scharakteryzował go jako „doświadczonego zbieracza materiałów przyrodniczych”.

¹⁴ Państw. Arch. Obw. Irk., z. 24, inw. 3, nr 32/2228, k. 56.

pszczół planowano także sadzenie i uprawę dzikiej brzoskwini, uprawę rabarbaru itd.

Po przedstawieniu programu badań Dybowski zwrócił się z kolei z prośbą o udzielenie jemu i jego towarzyszom pozwolenia na prowadzenie tych badań za Bajkałem i dalej, w wymienionych okolicach, jak też przyznanie zasiłku pieniężnego.

Generał-gubernator zgodził się na tę wyprawę i przyznał zasiłek w kwocie 1500 rubli, zażądał jednak opracowania specjalnego programu, obejmującego badania związane z bezpośrednimi potrzebami kraju. Nalegał również, by na początek podjęto pracę w kraju południowo-ussuryjskim, „jako wymagającym zbadania bardziej niż inne”. Dybowski nie zgodził się na to, nie chcąc łamać „opracowanego planu badań Syberii Wschodniej przewidującego ich określoną kolejność”¹⁵.

Zamierza on, informował, wespół z towarzyszami „zbaść w pierwszym roku przede wszystkim okolice między Ononem i Argunem, następnie poświęcić dwa lata na zbadanie Amuru i dopiero w czwartym roku przystąpić do badania kraju ussuryjskiego”¹⁶.

Propozycja generał-gubernatora była dla badaczy nie do przyjęcia również i z tego względu, że odciągnęłaby ich od bezpośrednich zadań i naraziła na straty finansowe. Prace związane z gromadzeniem kolekcji przynosiły im pokaźne dochody, „których źródłem są muzea europejskie i które stanowią jedyną podstawę materialną ich eksploracji”¹⁷.

Dybowskiemu odmówiono środków na ekspedycję. Memoriał opatrzone jest własnoręczną decyzją generał-gubernatora: „Niestety, nie mam ani prawa, ani możliwości wyasygnować funduszków na prace w okręgu zabajkalskim, ani nawet nie mogę obiecać zasiłków na przyszłość, ponieważ zagospodarowanie kraju ussuryjskiego wymaga niezwłocznego podjęcia odpowiedników kroków”.

W 1872 r. wydano Dybowskiemu i Godlewskiemu pozwolenia na pobyt w okręgach amurskim i przymorskim z terminem rocznym „w celu systematycznego badania fauny Syberii Wschodniej”. Po roku Oddział Syberyjski RTG zwrócił się do Głównego Zarządu Syberii Wschodniej o przedłużenie terminu o jeszcze jeden rok.

W aktach znajduje się podanie Dybowskiego i Godlewskiego o zezwolenie na przeniesienie się nad jezioro Bajkał oraz zaświadczenie komitetu zarządzającego Oddziału Syberyjskiego RTG, że „poleca się Dybowskiemu i Godlewskiemu, po pokryciu się Bajkału lodem, przeprowadzenie badań głębokości jeziora od osady Listmieniczoje do Posolska, jak również badań fauny jeziora”¹⁸.

W zespole akt Oddziału Syberyjskiego RTG znajduje się kilka rękopiśmiennych prac Dybowskiego i Godlewskiego dotyczących badań okolic Kułtuku położonego na południowo-zachodnim brzegu Bajkału: *Materiały do zoogeografii Syberii Wschodniej, Sprawozdanie z pomiarów głębokości jez. Bajkał, dokonanych wiosną 1871 r.* (odczytane na posiedzeniu Komitetu Zarządzającego 6 grudnia 1872 r.), *Studia południowo-zachodniego skraj Bajkału* (1872), *O badaniu jeziora Bajkał* (1876).

¹⁵ Tamże, k. 58.

¹⁶ Tamże, k. 59.

¹⁷ Tamże, k. 59 (na odwr.).

¹⁸ Tamże, k. 56.

¹⁹ Tamże, k. 99.

ПОЛЬСКИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛИ В СИБИРИ
(ПО АРХИВНЫМ МАТЕРИАЛАМ)

Дается обзор материалов Государственного архива Иркутской области, раскрывающих деятельность польских исследователей А. Л. Чекановского, Б. И. Дыбовского, И. Д. Черского, Н. И. Витковского, сосланных в Сибирь за участие в польском восстании 1863—1864 гг. Сообщаются эпизоды сибирского периода биографий этих ученых, рассказывается об их творческой деятельности. Показано, как оторванные от научных центров польские ученые внесли замечательный вклад в изучение Сибири.

THE POLISH INVESTIGATORS IN SIBERIA
(BASED ON ARCHIVES MATERIALS)

The review of materials of the Irkutsk State Archives is given, revealing the activities of the Polish investigators — A. L. Chekanovsky, B. I. Dybovsky, I. D. Chersky, N. I. Vitkovsky — exiled to Siberia for having took the part in the Polish uprising in 1863—1864.

The siberian period of life of those scientists was described as well as their creative work. It was noted that even deprived of scientific centers, the polish scientists made a valuable centribution to studing the Siberia.